

En farsot i norra Roslagen 1826

Kring mjältbrand i Frösåkers härad

PER-OLA RÄF

Mjältbrand, *qnt(h)rax*, . . . svår smittosam sjukdom som förekommer hos djur (främst nötboskap, hästar, får och svin) och som även kan överföras till människor. . . . Av drabbade djur dör 70–90 %. De döda djuren skall grävas ned orörda. (Focus uppslagsbok. Bd 3. Sthlm 1958.)

Under 1800-talet hemsöktes norra Uppland flera gånger av boskapsjukdomen mjältbrand. Det förefaller som om speciellt norra delen av Frösåkers härad skulle ha drabbats hårt, bl. a. åren 1826 och 1855. Sommaren 1855 störtade i häradet omkring 200 hästar och hornboskap, men epizootien år 1826 skördade fyrdubbelt antal offer enbart i socknarna Börstil, Forsmark, Hökhuvud och Valö och måste ha inneburit något av en katastrof för befolkningen i trakten. På grundval av diverse arkivalier, huvudsakligen i Kronofogdens i Norra Roslags fögderi arkiv, skall jag nu försöka skildra farsotens förlopp och härjningar samt myndigheternas åtgärder mot den det året.

Försommaren 1826 hade varit varm och torr, och någon gång omkring midsommar började de första kreaturen störta i Börstil, Forsmark och Valö efter ett karaktäristiskt, kort sjukdomsförlopp. Situationen blev snart kritisk, varför extra sockenstämmor utlystes till den 9 juli, troligen på initiativ av prästen i Börstil, Jacob Emanuel Arpi, som även var medicine doktor, och brukspatronen på Forsmark, greve Gustaf af Ugglas, som naturligtvis måste ha varit mycket mån om att det för brukets körslor oundgängliga hästbeståndet i de omgivande socknarna inte decimerades alltför mycket. Endast beslutet på sockenstämman i Forsmark tycks ha protokollförts, vilket i kyrkoherde Carl Koræns kortfattade formulering lyder:

I anledning af den starka hetta och torka, som hos kreaturen åstadkommit dödande sjukdomar, hvaraf åtskillige både Hästar och Boskap dödt, beslöto Församlingens Ledamöter att förena sig med Börstils och Wahlö Socknar att

Bild 1. Greve Pehr
Gustaf af Ugglas
(1784–1853). Målning
av Olof Södermark
1830. Privat ägo. Foto
Svenska porträttarkivet.

från Stockholms Veterinäre Inrättning tillkalla en kunnig Läkare och betalningen för hans resa och besvär gälda.

Redan påföljande dag, den 10 juli, har nödropet från de drabbade socknarna nått Stockholm och Sundhetskollegium, dåvarande motsvarigheten till Medicinalstyrelsen/Socialstyrelsen, som omedelbart ger förståndaren för den år 1821 startade Veterinärinrättningen i Stockholm, överdirektör Sven Adolph Norling, order att snarast möjligt fastställa sjukdomens art och vidtaga lämpliga åtgärder för dess hämmande. Norling beger sig själv med en professor, troligen Samuel Billing, och två av sina f. d. elever, djurläkarna Salin och Zaar, till Börstil och Forsmark, där han genast kan konstatera, att boskapssjukdomen som rasar är den fruktade och obotliga mjältbranden. Efter att ha rest omkring några dagar i norra Uppland återvänder Norling till Stockholm men lämnar naturligtvis kvar de båda djurläkarna, som sedan stannar kvar i trakten hela sommaren och en bit in i september, förande en i stort sett hopplös kamp mot 1arsoten.

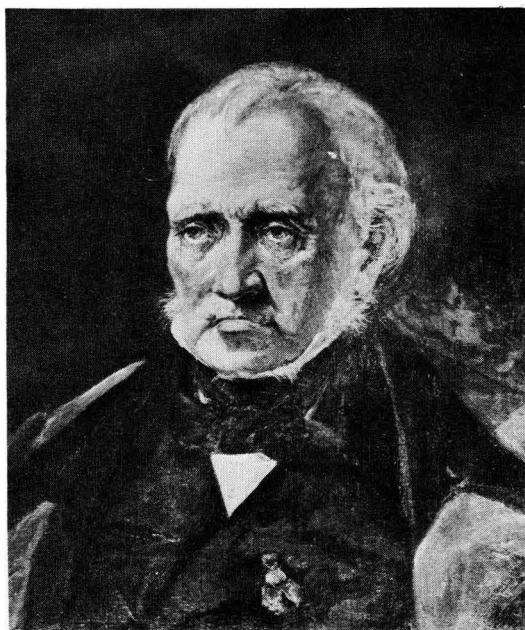

Bild 2. Professor Sven Adolph Norling (1785–1858), överdirektör för veterinärinrättningarna i Skara och Stockholm 1821–1856. Oljemålning av Gunnar B. Wennerberg. Veterinärinrättningen i Skara.

Återkommen till Stockholm låter Norling omedelbart trycka en liten skrift om fyra sidor: »Sättet att känna, förekomma och bota Mjältbrand hos Kreatur». Detta flygblad kan redan den 25 juli genom förmedling av kronofogden på Eke i Edebo socken, landssekreteraren Gustaf Adolf Lindgren, delas ut i ett stort antal exemplar »bland Allmogen och öfrige Jordägare inom den trackt, hvarest farsoten rasar». Till flygbladet har Norling fogat en P.M.:

1° Köttet och Mjölken böra ej njutas, utan tillika med spillningen efter de sjuka och döda djuren djupt nedgrävas å afsides belägne inhägnade platser. Samma sak vare med foder och strö, hvarmed de varit i beröring.

2° Will någon slakta ett djur, som han tror vara friskt, bör någon sakkunnig och pålitlig person varanärvarande för att efterse om bloden är mycket mörk och svartagtig, köttet blodsprängt samt här och der mellan hull och skin fyllt med ett gult vatten samt bakliffvets inelfvor blodsprängde, och, om då man genomskär mjeltens hinna, dess substans är upplöst. I dessa fall bör köttet för oätligt förklaras såsom varande för människans hälsa och lif vådligt.

3° Vid ingifningen, hankars och lavementers sättande och blodaftappningar så väl som vid djurens öfriga skötsel böra de, som sig dermed befatta, iagttaga den största renlighet och försigtighet, på det de ej må inympa giftet på andra djur eller på sig sjelfva.

4° Förbjudes så mycket möjligt är resor och forsslande samt framför allt Boskaphjordars drifvande genom smittade trakter.

Bild 3. Gruvhål »ej långt från byn» Juvansbo i Valö socken. Ett par hundra meter nordnordväst om den norra gården i byn finns fyra sådana hål, och ett av dem måste ha varit »platsen för brottet» sommaren 1826, ty på en karta, upprättad i samband med laga skifte år 1828, står de upptagna som »Ödelagde Jerngrufvor». Foto förf. 1973.

5° Publikationer utfärdas om de trakter, hvilka såsom smittade böra anses.

6° Alla lösgående djur, såsom hundar, kattor, Svin och fjäderfä böra noga afhållas från sådana ställen, der sjuka eller döda djur finnas.

7° Alla as af på marken fallne djur, vare sig tame eller vilda, böra djupt nedgrävas. Ansvar för uragtlåtenhet häraf drabbe ägare eller disponent af marken.

Följande söndag läser prästerna upp Norlings flygblad och 1750 års kungliga förordning angående »Boskaps siuka och Fänads Päst» från predikstolarna i häradets kyrkor. Kronofogden Lindgren förklarar samtidigt socknarna Börstil, Forsmark, Hökhuvud (där sjukdomen börjat uppträda under mitten av juli) och Valö för smittade och upprättar »vägspärrar», bl. a. vid Marka gästgivargård och vid Hargs bruk för att förhindra att smittan når Harg och Edebo socknar. Som veterinärmedicinsk »reserv» i denna södra del av häradet inkallar Lindgren hovslaga-

ren Carl Petter Friberg från Söderby-Karl, även han en elev till Norling vid Veterinärinrättningen i Stockholm.

Troligen delvis tack vare dessa åtgärder lyckas man förhindra att farsoten sprider sig söderut. Den rasar emellertid vidare i de fyra smittade socknarna (och med mindre häftighet i angränsande delar av Olands härad i Uppsala län), och enligt kronofogdens uppgifter den 29 juli störtar omkring 450 kreatur den månaden. De intensivt arbetande djurläkarna kan knappast lastas för detta utan får i stället beröm för sina insatser av Lindgren:

De i orten anställde Djurläkare hafwa alla med berömlig nit och oförtrutenhet uppfyllt sina åliggande, men därwid som oftast mött hinder genom Allmogens obenägenhet på en del ställen at efterkomma gifna föreskrifter.

Bönderna har tydligen ännu inte förstått hur farlig mjältbranden är och hur lätt den kan sprida sig. Många följer därför inte förordningarna och bryr sig inte om att gräva ned störtade djur »med hull och hår» och förse gravarna med inhägnader. Gamle Matts Jansson i Ytternuttö t. ex., som förlorat en häst och fyra kor, har enligt länsmannen i Sanda:

Tagit Huden af Hästen och lagdt den sedan i Sjön *Rönmar*, där den ännu skall wara liggande, wårdslost nedgräfwit de andra kreaturen som ej woro försedde med stängsell efter författningarna.

Anders Jansson och Per Persson i Juvansbo löser grävningsproblemet på ett enkelt och i den delen av Valö nära till hands liggande sätt, då de låter »kasta 2^{ne} af Boskapssjuka störtade kokreatur uti en af watten upfyld men för närwarande obegagnad Gruföppning ej långt från Byn». Detta når emellertid kronofogdens öron, eller skall vi säga näsa, ty från en inspektionsresa rapporterar han, att »i synnerhet i Wahlö Sⁿ en elak stank på några ställen förmärktes därigenom at de döda kreaturen dels ej nog djupt nedgräfwts och dels blifwit kastade i watten fulla gruföpningar». De båda syndarna kallas till förhör på själva landskansliet i Stockholm men föredrar att utan rättegång frivilligt betala de i 1750 års förordning stipulerade böterna om 40 riksdaler silvermynt.

Givetvis måste det ha varit svårt för allmogen att behöva gräva ned den störtade boskapen utan att ens få ta vara på hudarna. En av orsakerna till denna bestämmelse får emellertid två personer i Hökhuvud dyrt erfara. Änkan Sara Lisa Öberg i Roddarne och soldaten

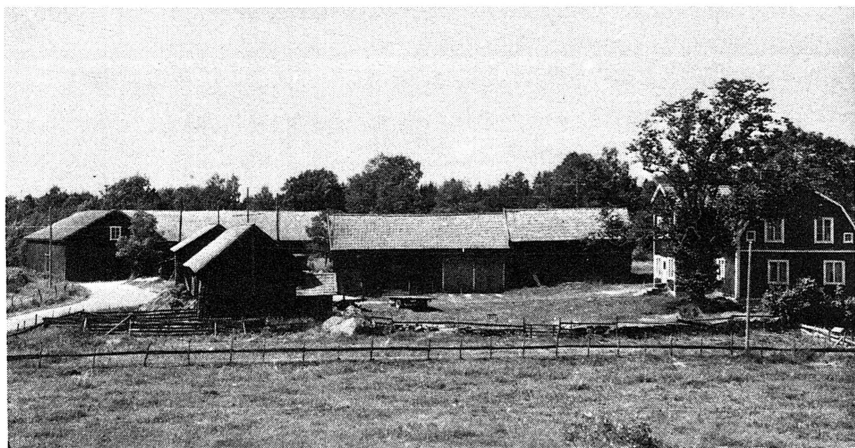

Bild 4. Gårdar i Ytternuttö, Börstils socken, en av de byar som anthraxepizootien år 1826 drabbade hårdast. Foto förf. 1973.

Anders Krantz i Borggårde smittas nämligen av mjältbrand i samband med avhydning och dör, enligt dödboken av kallbrand, båda efterlämnande fyrahövdade barnaskaror. Enligt länsmannen Forsmans uppgift »skall äfven . . . en person i Wahlö Sⁿ tillsatt lifwet, hwilken genast efter det han afhydt et af smitta störtat kreatur insjuknat, och efter 2½ dygns förlopp aflidit». Dessutom smittas i Börstil ett par kvinnor, Matts Mattssons i Aspö hustru och änkan Karin Sundström i Simundö, dock utan att behöva plikta med livet för sin snålhet, oförsiktighet eller okunnighet.

Omkring den 10 augusti avlägger överdirektör Norling ett nytt besök i de aktuella socknarna och kan då konstatera att epizootien är i avtagande. Veckan 6–13 augusti stötar 22 kreatur, men veckan därpå skördas endast nio offer. Den 28 augusti sänder dock kronofogden rapport om ett tjugutal nya förluster, de flesta i Valö socken och i Ytternuttö by i Börstil. Hans nästa rapport är daterad den 18 september och innehåller uppgifter om 14 störtade djur:

Och ehuru således denna långvariga swåra och förödande sjukdom ännu fortfar i somliga Byar, i synnerhet inom Vahlö Sⁿ synes dock at den betydliga aftagit.

Djurläkaren Salin reste därför från orten samma dag efter drygt två månaders oavbruten kamp mot sjukdomen. Han bosatte sig i Västerås

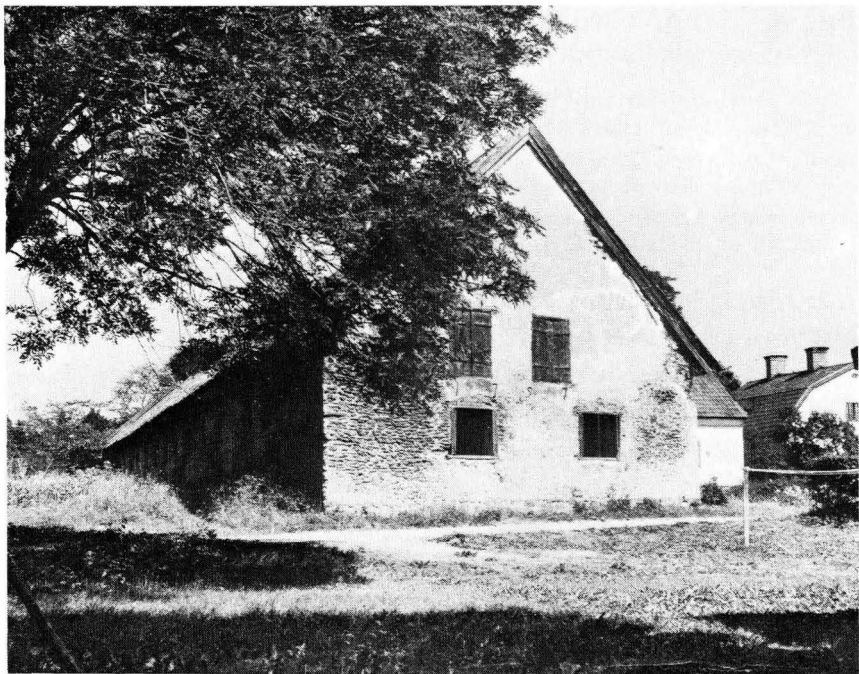

Bild 5. »Bruksfolkets hus, der kreatur hysas». Gammal bruksarbetarladugård vid Forsmark. Foto förf. 1973.

och lär ha blivit den förste länsdjurläkaren i Västmanland. Hans kollega Zaar anställdes år 1828 av Uppsala läns hushållningssällskap som djurläkare i länet med station i Uppsala, där han stannade kvar i åtta år.

I sin ämbetsberättelse för år 1826 från Frösåkers och Närkehundraden häraders fögderi summerade kronofogden Lindgren antalet under året störtade kreatur till 829, varav 186 hästar, 19 dragoxar, 460 kor, 17 stutar, 108 får och 39 svin. Så gott som samtliga dessa djur tillhörde boskapsstocken i socknarna Börstil, Forsmark, Hökhuvud och Valö i Frösåkers härad. I samtida bouppteckningar från dessa socknar värderades en häst i medeltal till 26 riksdaler och en mjölkko till 9 riksdaler. Värdet enbart av de 186 hästarna och 460 korna skulle alltså ha uppgått till i runt tal 9 000 riksdaler.

Tack vare kyrkoherde Carl Pehr Thedenii noggrannhet kan vi även få en uppfattning om mjältbrandsepizootiens härjningar enbart i Valö, sannolikt den hårdast drabbade socknen. Under rubriken »Om och

hvad märkvärdigt i de tre Naturens Riken under Året sig tilldragit» i 1826 års mortalitetstabell har han nämligen noterat:

Hela Sommaren och inpå hösten var uti Wahlö en ovanlig sträng Torka, och uti Julii månad inföll flera Starka frost nätter, hvilket tillsammans tagit förordsakade stor missväxt på Rågen, men ännu större på korn, Blandsäd, Erter, Lin och Potatis, höbergningen gaf dock nästan lika afkastning med förra året: Efven rasade En Smittsam Boskaps Sjuka, hvaraf öfver 120 hästar 180 fä-kreatur öfver 50 får och många Svin stupade.

År 1820 fanns i Valö 482 hästar och 977 nötkratur enligt de statistiska tabellerna i kyrkoarkivet. Om vi antar att denna boskapsstock höll sig konstant fram till år 1826 och att Thedenii uppgifter är korrekta, skulle alltså var fjärde häst och nästan vart femte nötkreatur i socknen ha störtat i mjältbrand det året.

På den tiden fanns inga kreatursförsäkringsbolag. I stället försökte sockenmännen hjälpa varandra ekonomiskt. På sockenstämmor i Börstil år 1827 beslutades sålunda att ett tiotal bönder, som förlorat *två* hästar under epizootien året innan, skulle få 16 skillingar av varje mantal i socknen som understöd för att kunna köpa nya dragare.

Även sommaren 1827 visade sig enstaka fall av mjältbrand i Frösåkers härad. Nu var man dock på sin vakt och tillkallade genast djurläkare från Stockholm, som lyckades hejda farsoten i dess linda.

Troligen var det med de båda »magra åren» i färskt minne som Forsmarks kyrkoråd vid sammanträde den 17 april 1828 utfärdade följande bestämmelser, som förresten innehåller en av de äldsta svenska förordningarna om besiktning vid slakt, utfärdade på landet:

Församlingens Kyrko Råd upmanar hwar och en af Församlingens husägare, som hafwa kreatur, att uti sina stallar, få och fårhus hålla all möjelig snygghet samt låta röka dem. För Bruksfolkets hus, der kreatur hysas, har Hög Wålborne Grefven G. af Ugglas lofvat kostnadsfritt lemna Svafvelsyra till rökningen. Hwar ock en tillsäges strängeligen wid wite af 5 Rd^r Banco att, antingen till Bruks Läkaren Herr Doct. Carl Gust. Engerer, som warit god åtagit sig besvär med besiktningen wid kreaturs slagtning eller till Hofslagaren Olof Hellgren eller ock hos Brännmästaren Johan Wahlström anmäla, om någon will slagta matnyttigt kreatur.

Försummad angivelse om kreaturs sjukdom belägges med plikt enl. 12 § af kongl. Förordningen om Boskapssjuka ifrån Tre till Tjugotre Rd^r 16 sk. allt efter omständigheterna och den brottsliges större eller mindre försumlighet.

Herr Doct. Engerer, Hellgren och Brännmästare Wahlström ega att, å kyrko Rådets wägnar, förklara ett kreatur friskt eller sjukt och i sednare fallet iakttaga de föreskrifter ofvannämnde kongl. förordning anbefaller.

Detta Kyrko Rådets beslut skulle upläsas 2^{dre} Söndagen efter Påsk tillika med kongl. Maj^{ts} Förordning angående yppad smittsam sjukdom hos djuren.

Hovslagaren Olov Hellgren hade varit elev vid Veterinärinrättningen i Stockholm under ett par år. Om brännmästare Wahlströms kompetens som besiktningsveterinär kan jag inte yttra mig.

Källor

Otryckt källmaterial i:

Börstils församlings kyrkoarkiv, ULA.
Forsmarks församlings kyrkoarkiv, ULA.
Frösäkers häradsrätts arkiv, ULA.
Hökhuvuds församlings kyrkoarkiv, ULA.
Kronofogdens i Norra Roslags fögderi arkiv, ULA.
Medicinalstyrelsens arkiv, RA.
Stockholms länsstyrelses arkiv, ULA.
Söderby-Karls församlings kyrkoarkiv, ULA.
Uppsala länsstyrelses arkiv, ULA.
Valö församlings kyrkoarkiv, ULA.
Veterinärhögskolans arkiv, Stockholm.
Veterinärhögskolans biblioteks handskriftssamling, Stockholm.

Tryckta källor:

S. Billing, Om mjältbrand. – *Svenska läkare-sällskapets handlingar* 11 H, 1827, s. 291–336.
[J. E. Fant & A. T. Låstbom,] *Uppsala ärkestifts herdaminne*. 1–3. Uppsala 1842–45.
N. T. Frykholm, *Svensk biografisk veterinärmatrikel från 1750 till nuvarande tid*. 2. uppl. Göteborg 1927.
Kongl. Maj:ts förnyade nådiga förordning angående boskaps siuka och fänads päst. Stockholm 1750.
[S. A. Norling,] *Sättet att känna, förekomma och bota mjältbrand hos kreatur*. Stockholm 1826.